

- Української РСР, 1960.
6. Герасименко М. П., Кравець М. М., Ковальчак Г. І. До питання про характер подій в Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Український історичний журнал. – 1959. – № 8.
  7. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 107.
  8. Львовський вестник. – Львов, 1915 г., 14 марта.
  9. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 1.
  10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 37.
  11. Савченко Н. В. Восточная Галиция в 1914-1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) // Вопросы истории. – 1996. – № 11-12.
  12. Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів: книжково-журнальне видавництво, 1954.
  13. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 370.
  14. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 220.
  15. ЦДАУЛ – Ф. 645т. – Оп. 1. – Спр. 6.
  16. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 1268.
  17. ДАТО – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 247.
  18. Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.

Реєнт О.П.

КРИЗОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЛИПЕНЬ 1914 - ЛЮТИЙ 1917 рр.) (Закінчення)

Машинно-технічна база сільського господарства України в роки війни

Сільське господарство України розвивалося на початку ХХ ст. у своєрідних умовах. Внаслідок малоземелля і відсутності достатніх грошових заощаджень більшість селян обмежувалася використанням переважно звичайних сільськогосподарських знарядь праці – кіс, серпів, однолемішних плугів, борін тощо. Сільськогосподарські машини застосовувалися переважно в поміщицьких господарствах. Навіть власники великих економій широко використовували замість техніки наймний на селі надлишок дешевих робочих рук разом з кінями, волами й традиційним сільськогосподарським інвентарем. І тільки в степових районах України, де завжди була величезна потреба в прийшлих робітниках, сільськогосподарська техніка широко проникала не тільки в поміщицькі, але й заможні сільські господарства.

Однак загальний рівень механізації сільського господарства в царській Росії був надто низьким. Зокрема, відношення потужності механічних двигунів, які використовувались у сільському господарстві, до живої робочої сили і худоби у порівнянні з іншими країнами було наступним: у Великій Британії – 152%, у Німеччині – 189%, у США – 420%, у Російській імперії – 24% [1, 274]. Вартість діючого парку сільськогосподарських машин становила напередодні війни 425 млн. крб., тоді як у США вже на початку ХХ ст., вона досягла 5,8 млрд. крб. [2, 64].

Висвітлення цієї проблеми у вітчизняній історіографії відзначається певною тенденційністю. Наводяться розрізнені цифри щодо використання сільськогосподарської техніки, акцентується увага на ролі України, частка якої у загальноімперському виробництві сільськогосподарських машин і знарядь праці становила близько половини, а то й більше продукції. Звертається увага на залежність сільського господарства України від імпорту зарубіжної техніки. У дійсності ситуація на ринку сільськогосподарських машин і знарядь праці була набагато складнішою.

В царській Росії, де переважна більшість населення займалася землеробством, ніколи не вироблялося навіть достатньої кількості кіс і серпів, конче необхідних для селянських господарств. На всій території величезної імперії налічувалось у 1908 р. 9 підприємств, які виробляли різноманітний сільськогосподарський інвентар – коси, серпи, лопати, вила тощо. На них працювало 1120 робітників й було виготовлено близько 210 тис. шт. серпів і кіс на загальну суму в 65,5 тис. крб. Але в Україні не було жодного підприємства цього виробничого профілю. За таких обставин задовольнити потреби селянських господарств міг тільки імпорт. За 1904–1908 рр. до царської Росії було імпортовано серпів і кіс на 5млн. крб. [3], тобто близько 1 млн. крб. на рік. Імпорт кіс у 1911 р. перевищив 1183 тис. крб., з них на 1105 тис. крб. було завезено з Австрії [4]. Повніші дані щодо імпорту кіс і серпів наводимо в таблиці 2.21.

Таблиця 2.21

Імпорт кіс і серпів у 1904–1908 рр. (тис. руд.) [5]

Роки	З Австро-Угорщини		З Німеччини		З Великої Британії	
	Коси	Серпи	Коси	Серпи	Коси	Серпи
1904	154	5,8	10,8	0,4	0,8	2,5
1905	132	2,7	6,7	0,4	–	1,5
1906	157	2,6	9,4	0,6	0,1	2,9
1907	147	5,4	19,1	1,6	1	2,6
1908	162	1,1	7,6	1,8	–	1,9
Загалом	753	17,6	53,6	4,8	1,9	11,4

Наведені в таблиці дані засвідчують, що селяни користувалися в основному австрійськими косами, питома вага яких в імпорті, без урахування шведського заводу, перевищувала 93%. І так тривало роками й десятиліттями. У війну царська Росія втягнулася, маючи, за даними Міністерства землеробства, трьохмільйонний запас тих же австрійських кіс. Шелест зрізаних ними хлібів і трав у роки війни супроводжувався голосним обуренням засобів масової інформації щодо германського засилля на імперському ринку. За визнанням О.О.Бобринського, запас кіс у 1916 р. повністю вичерпався, оскільки робочі строки їх використання становили в селянських господарствах близько чотирьох років [6]. Банальна, на перший погляд, коса стала на третьому році війни надзвичайно важливим чинником, який впливав на суспільну свідомість. Її відсутність на ринку стала символізувати повне безсилля промисловості царської

Росії, нездатність правлячого режиму задовольнити мінімальні потреби селянського господарства.

Звичайно, важливими є загальні показники використання всієї сільськогосподарської техніки й різноманітного інвентаря. На наш погляд, заслуговують на увагу підрахунки, зроблені свого часу Я.Я.Полферовим, який використав матеріали фінансової комісії Державної думи і департаменту землеробства. Наводимо їх у таблиці 2.22.

Таблиця 2.22
Споживання сільським господарством царської Росії машин і знарядь праці у 1906–1912 рр. [7, 1]

Роки	Загальне споживання	Імпорт	%	Внутрішнє виробництво	%
1906	38300	18300	47	20000	53
1907	44000	20000	45	24000	55
1908	52200	24600	47	27600	53
1909	72600	37600	51	35000	49
1910	80000	39000	49	41000	51
1911	119375	57875	48	61500	52
1912	131210	63620	49	67590	52

Ряд моментів в наведеній таблиці привертає увагу. По-перше, загальна ємність внутрішнього ринку сільськогосподарської техніки й інвентарю зростає за сім років солідно – на 92910 тис. крб., або на 242,6%. За рахунок внутрішнього виробництва ринок розширювався на 47590 тис. крб., або майже на 7 млн. крб. щорічно, а імпорту – на 45320 тис. крб., або на 6470 тис. крб. щорічно.

По-друге, наведені дані засвідчують величезну залежність сільського господарства Російської імперії від зарубіжного машинобудування.

По-третє, таблиця демонструє незмінність пропорцій між імпортом і внутрішнім виробництвом. У 1906 р. питома вага внутрішнього виробництва становила 52,7%, а у 1912 р. навіть трохи зменшилася – до 51,5%.

Інші джерела показують, навпаки, деяку перевагу імпорту над внутрішнім виробництвом у вартісному вираженні. За 1911–1913 рр. на імперський ринок надійшло сільськогосподарських машин і знарядь праці внутрішнього виробництва на 160 млн. крб., або 48,2%, а імпорт оцінювався сумою 172 млн. крб., або 51,8% від загальної суми трьохрічного споживання сільськогосподарської техніки й інвентаря в 332 млн. крб. [8, 13722].

Надто серйозні причини не давали можливості змінити зазначене вище співвідношення між імпортом і внутрішнім виробництвом на користь вітчизняного машинобудування. Загалом вони коренилися в технологічній відсталості царської Росії та великих перевагах сільськогосподарського машинобудування розвинених капіталістичних країн.

По-перше, підприємства країн Західної Європи і США мали необхідні капітали для розробок нових моделей техніки.

По-друге, собівартість виробництва матеріалів, особливо ковкого чавуну, в машинобудуванні зарубіжних країн була значно нижчою, ніж у царській Росії. Вартість промислового устаткування вітчизняних підприємств, на яких вироблялася

сільськогосподарська техніка, була на третину вищою, ніж, наприклад, у Німеччині, оскільки воно завозилося з виплатою високого мита.

По-третє, на користь іноземної техніки спрацьовували чинники психологічного характеру. Плуг лейпцизького заводу “Сакка”, молотарка Генріха Ланца, німецький трієр та інші машини й механізми мали в Україні незаперечний авторитет.

До війни вітчизняне виробництво плугів зростало з кожним роком, значно перевищуючи імпорт із західних країн. Порівняно благополучним вважалося також становище з виробництвом сіялок, хоча Німеччина й Австро-Угорщина завозили в царську Росію близько третини від їхньої загальної кількості. Щодо завезення збиральних машин, то питома вага центральних держав Європи виглядала скромнішою у порівнянні зі США.

За підрахунками Я.Я.Полферова, одна сіялка припадала в Російській імперії в середньому на 479 дес. орної землі і 70 селянських господарств; одна жатка – на 159 дес. орної землі і 25 селянських господарств; одна молотарка – на 197 дес. орної землі і на 29 господарств. З'явилися перші зерноочисні машини, які стали з успіхом витіснити лопату. Одна віялка припадала на 8 селянських господарств і 58 дес. орної землі; одна сінокосарка – на 104 селянських господарств і 177 дес. орної землі [9, 17].

За поширенням сільськогосподарської техніки степова Україна посідала перше місце в імперії. До того ж тут, як і в інших регіонах, широко використовувалася поряд з іноземною й техніка, вироблена на українських підприємствах. Про це свідчать, зокрема, торговельні операції земських складів. На складі Олександрівського повітового земства переважала техніка українських підприємств, а також були в наявності плуги німецької фірми “Сакка”, жатки і снопов'язалки американського виробництва. На складі Таращанського повіту Київської губернії знаходилися машини й різноманітний інвентар десяти фірм – з України, Німеччини, Австрії і США. На складі Волинського губернського земства реалізовувалася сільськогосподарська техніка 19-ти фірм з 5-ти країн. На складі Константинівського повітового земства Полтавської губернії продавалися машини і знаряддя праці 12 фірм з 5-ти країн – Німеччини, США, Великої Британії, Австро-Угорщини і Швеції. Перше місце у завезенні сільськогосподарських машин належало Німеччині. У 1907–1911 р. за ввезенням цієї продукції до царської Росії питома вага Німеччини становила 36% [9, 23–24, 30]. Успіхи цієї країни у завоюванні імперського ринку був істинно вражаючим, якщо врахувати, що зовсім недавно, наприкінці XIX ст., Німеччина взагалі не експортувала сільськогосподарську техніку.

За наявності солідного контингенту робочої худоби, певного запасу сільськогосподарських машин і знарядь праці на торгових складах на початку війни, становище з усіх боків не викликало тривоги. Ніхто не розраховував на тривалу війну, а тим більше не бралися до уваги можливі наслідки переключення підприємств сільськогосподарської техніки на виробництво воєнної продукції.

З початком війни імпорт сільськогосподарської техніки з Німеччини й Австро-Угорщини повністю припинився. Тільки через окремі пункти шведсько-

фінського пограниччя, а пізніше Сибірською залізницею надходили транзитом окремі партії машин, переважно шведського й американського виробництва. За даними Міністерства землеробства, імпорту різних сільськогосподарських машин скоротився до 1916 р. від 6 до 30 разів [10, 57-58]. Більш конкретні дані щодо завезення сільськогосподарських машин і знарядь праці в роки війни наводимо в таблиці 2.23.

Таблиця 2.23
Імпорт сільськогосподарських машин
1914–1917 рр. (у тис. пудів) [11, 29]

Сільськогосподарський інвентар	1914 р.	1915 р.	1916 р.	1917 р.	
				Абсолютний	% до 1914 р.
Прості машини	3089	106	144	303	9,8
Складні машини	2938	103	247	1423	48,4
Жатки	1751	69	183	1267	72,4
Ручний інструмент	336	129	146	58	17,3
Плуги	1016	25	1,4	8,6	0,8
Сівалки	97	97	–	7,4	7,6

З даних таблиці видно, що у 1916 р. імпорту простих машин порівняно з 1914 р. становив 4,6%, складних машин – 8,4%, жаток – 10,4%, а плугів і сівалок практично повністю припинився.

Внаслідок різкого зменшення імпорту машин і запасних частин до них, у складному становищі опинилися склади сільськогосподарської техніки закордонних фірм і земств. Заводи сільськогосподарських машин стали відмовляти сільським господарям у постачанні своєї продукції в кредит. Останнє було наслідком цілої низки причин. Підприємства працювали в умовах нестачі обігових коштів, гострого дефіциту палива, металу, кваліфікованої робочої сили й розладу залізничного транспорту. Виробництво сільськогосподарської техніки приносило значно менші прибутки у порівнянні з підприємствами, які виконували замовлення воєнного міністерства. “Дійсно, який шануючий себе підприємець погодиться займатися виробництвом сільськогосподарських машин і знаряддя, – констатувалося в одному з обізнаних часописів, – за які, за найсприятливіших умов, можна одержати незначний прибуток, коли навкруг вирує справжня грошова вакханалія і кожне підприємство, навіть недостатньо облаштоване устаткуванням, спроможне приносити 50, 100 і навіть 200% прибутку на основний капітал, який у багатьох випадках фіктивний, оскільки тепер у моді ведення підприємств на аванси, видані під військові замовлення” [12, 46].

Справжнім лихом для виробників сільськогосподарської техніки став дефіцит металу й палива. Згідно із законом від 15 квітня 1915 р., металургійні заводи втратили право на постачання металу підприємствам, які не виконували воєнних замовлень. Весь внутрішній ринок залишився без металу, формально Міністерство землеробства мало одержувати його до 30% від своїх потреб. Після наполегливих клопотань чиновників Міністерства Комітет металургійної промисловості дозволив виділити підприємствам, які виробляли

сільськогосподарську техніку, 4 млн. пуд. металу на 1916 р. Синдикат “Продамет” дав згоду відпустити за перші два місяці того року 300 тис. пудів заліза і 67 тис. пуд. Чавуну [12, 46]. Але й ця мізерна кількість металу не надійшла до місць призначення. Формально Міністерство землеробства виділяло щомісяця для підприємств, які виготовляли сільськогосподарську техніку, близько 200 тис. пуд. металу, але фактично їх доставлялося лише 17% від зазначеної кількості. Це означало, що потреби заводів у металі задовольнялися лише на 5% [12, 17].

Починаючи з 1916 р., виробники машин та інвентаря, як і все населення, могли одержати тільки той метал, який шляхом крадіжок чи інших зловживань надходив у приватний обіг за ціною до 15 крб. за пуд., тобто в 5–8 разів вищою, ніж у довоєнний час. Ціни на сортову сталь для виготовлення лемешів плугів піднялися ще у 1915 р. з 1.80 крб. до 7.00 крб. за пуд. [13, 41].

Через нестачу металу й палива контракти земств України з підприємствами сільськогосподарської техніки не виконувалися. Завод “Аксаї”, наприклад, зобов’язався доставити закупівельним організаціям у 1915 р. близько 2 тис. плугів і 2 тис. жаток, однак внаслідок відсутності палива призупинився, хоча знаходився в центрі видобутку донецького вугілля [14, 45].

Як повідомлялося в попередньому розділі дослідження, найбільші в Україні заводи сільськогосподарської техніки, що знаходилися в Харкові, Одесі, Єлисаветграді, виконували замовлення воєнного міністерства. І тільки менші за обсягом виробництва підприємства Херсона, Бердянська, Олександрівська, Мелітополя та деяких інших міст і селищ продовжували працювати для села, але виробляли в декілька разів менше продукції, ніж до війни.

Отже, підприємства сільськогосподарської техніки опинилися в роки війни в надзвичайно тяжкому становищі.

У згаданому вище представлені міністра землеробства О.О.Бобринського до Ради міністрів, попри всю його докладність, відсутні узагальнюючі дані щодо матеріально-технічної бази сільськогосподарства в роки війни. Суперечливими є також цифри засобів масової інформації щодо становища на ринку сільськогосподарської техніки. Найбільш вірогідними, на наш погляд, є дані громадських і підприємницьких організацій. Зокрема, Рада з’їзду фабрикантів землеробських машин і знарядь обчислила, що річне споживання машин та інвентаря напередодні війни становило 127,3 млн. крб., з яких частка імпорту сягала 63,5 млн. крб., а внутрішнього виробництва – 63,8 млн. крб. Розміри сільськогосподарського машинобудування протягом першого року війни становили у вартісній оцінці лише 21,5 млн. крб. [14, 6]. Отже, виробництво протягом першого року війни скоротилося щонайменше на дві третини.

Катастрофічне падіння виробництва сільськогосподарської техніки потягло за собою різке підвищення цін на неї, які на третьому році війни зросли на деякі машини і запасні частини до них у шість разів [15, 212].

У вересні 1915 р. Рада з'їзду фабрикантів землеробських машин знову провела обстеження виробництва найбільших підприємств сільськогосподарської техніки. Виявилось, що на 34 заводах вироблялося до війни сільськогосподарських машин і знарядь праці на суму 23493 тис. крб., а на період обстеження – всього на-всього на 5163 тис. крб. Річне виробництво скоротилося у вересні 1915 р. на 78% [16, 7]. А з врахуванням колосального скорочення експорту працюючі підприємства покривали тільки 8% потреб ринку в сільськогосподарських машинах і знаряддях праці. За повідомленням регіональних часописів, у липні 1915 р. продовжували виготовляти сільськогосподарську техніку в імперії тільки 43 підприємства, кількість робітників на них зменшилася порівняно з передвоєнним роком з 22 тис. до 9,5 тис. осіб, а виробництво машин й інвентаря – на 78% [17, 41].

Становище, яке створилося на ринку сільськогосподарського машинобудування, розглядалося 15–18 жовтня 1915 р. на спеціальній нараді в Москві. На ній дебатовалося, зокрема, питання щодо віднесення виробників сільськогосподарської техніки до другої категорії підприємств, які працюють для потреб державної оборони. Однак представники Московського товариства сільського господарства категорично висловилися проти визнання сільськогосподарського машинобудування справою державної оборони. На переконання представника товариства Федотова, “не могло бути й мови щодо урівняння державної оборони з питанням постачання населення сільськогосподарськими машинами”. Але погляди представників Московщини і провінції повністю розійшлися, і пропозиція Федотова торкнулася доцільною й інших питань, винесених на обговорення. Представники України, зокрема Київського земства, вкрай негативно поставилися до пропозиції щодо створення всеросійської господарської організації з питань урегулювання сільськогосподарського машинобудування. На їхнє переконання, необхідно було визнати й розширити права Київського товариства західних земств і створювати на місцях нові організації подібного типу. 18 жовтня зібрання ухвалило резолюцію, в якій наголошувалося, що єдиним заходом для посилення виробництва сільськогосподарської техніки є визнання тієї істини, що постачання населенню машин та інвентаря є питанням державної оборони [18, 12184-12185].

Ставлення громадськості України до цієї резолюції не було однозначним. Ще до війни виявилися гострі протиріччя між синдикатським об'єднанням фабрикантів сільськогосподарських машин і земствами. Останні звинувачували підприємців у намаганні монополізувати ринок, встановити завищені ціни на сільськогосподарську техніку. На думку земських діячів України, надмірне митне обкладання імпортованих машин і запасних частин до них тільки стримує вдосконалення вітчизняного виробництва, здешевлення продукції і тяжким тягарем лягає на виробників сільського господарства.

Зростання цін на машини й сільськогосподарський інвентар та прийняття резолюції, згідно з якою підприємства прирівнюються до працюючих на оборону, посилювало зазначені негаразди. Формально земства погоджувалися з тим, що необхідно поліпшити постачання підприємств паливом, матеріалами й кваліфікованими робітниками. Але доцільність віднесення заводів до працюючих на оборону “єдиним заходом підвищення продуктивності” земська громадськість ставила під сумнів. “У цій сміливій резолюції, – іронізував харківський часопис, – фабриканти не сказали нового слова, а продовжують проголошувати одну й ту ж тезу, – що надокучила всім, – про сприяння держави” [19].

Тим часом становище в українському селі загострювалося з кожним місяцем війни. Харківське товариство сільського господарства провело в листопаді 1915 р. шляхом анкетування своєрідне дослідження, метою якого було з'ясування потреб губернії в техніці, запасних частинах до неї, а також можливостей ремонтної бази сільського реманенту. Результати анкетування наводимо в таблиці 2.24.

Таблиця 2.24
Потреби Харківської губернії у сільськогосподарській техніці і запасних частинах [20]

Сільськогосподарські машини і знаряддя праці	Потреба в машинах		Потреба в ремонті і запасних частинах	
	Кількість відповідей	%	Кількість відповідей	%
Жатки й інші збиральні машини	114	74	40	26
Плуги й лущильники	62	40,7	52	33,8
Молотарки й віялки	55	35,7	52	33,8
Сівалки	50	32,4	15	9,8
Залізні борони	27	17,5	–	–
Розорювачі (драпачі)	20	13	–	–
Вози	11	7,1	–	–

Збирання хлібів у сільськогосподарському сезоні 1914 р. закінчилося в основному ще до початку воєнних дій. Отже, дані таблиці віддзеркалюють потреби у сільськогосподарській техніці після першого року війни. 74% всіх відповідей засвідчили нестачу збиральних машин, 40,7% – плугів і лущильників, 35,7% – молотарок і віялок, 32,4% – сівалок і близько половини запасних частин до них. Організація ремонту землеробської техніки була неможлива без металу, палива, грошового кредиту. За підрахунками фахівців, для ремонту сільськогосподарського реманенту в одному селі протягом літнього сезону потреби у сталі в середньому становили не менше 2 пуд., у сортовому

залізі – близько 20 пуд. На 2 тис. сіл Харківщини необхідно було доставити 4 тис. пудів сталі, 40 тис. пуд. заліза, 100 тис. пуд. вугілля. В умовах різкого підвищення цін на метали й паливо все це потребувало кредиту в розмірі 225 тис. крб. за ринковими цінами [20].

Успішне проведення сільськогосподарських робіт завжди залежало від стану ковальської справи на селі. Задля з'ясування цього в Харківській губернії було обстежено близько 890 кузень. З них 479 кузень, або 53,5%, не працювали внаслідок мобілізації ковалів до армії. Працюючих кузень налічувалося 414, або 46%, але майже дві третини з них потребували вугілля, 48,6% заліза, 28% – кваліфікованих ковалів, 23,4% – інструменту. Ще 42,8% кореспондентів висловили бажання облаштувати нові кузні [20]. В інших українських губерніях, віддалених від центрів виробництва металу й видобутку палива, організація ремонту сільськогосподарського інвентаря перебувала ще в гіршому стані.

До війни місцеві земства докладали зусиль для підняття рівня ефективності землеробства. Удосконалювалися методи обробки ґрунтів. Розповсюджувалося сортове насіння продовольчих і технічних культур. Зростав попит на мінеральні добрива й різноманітні засоби боротьби зі шкідниками. Важливу роль у цій справі відігравала мережа земських складів сільськогосподарської техніки. У 1912 р. земські операції, які забезпечували сільське населення технікою й інвентарем, досягали у вартісному відношенні цифри, близької до 4 млн. крб. Однак з початком війни обсяг товарообігу земських складів різко скоротився, а подекуди повністю завмер. Торговельні обороти, наприклад, Сімферопольського земського складу за два роки війни скоротилися вдвічі, навіть без врахування інфляції [20]. Отже, технічна база сільського господарства України була підірвана вже після першого року війни.

У вирішенні проблем села провідну роль мав відіграти імперський уряд. Однак його роль у цій справі була мізерною. Вживалися деякі заходи для поширення сільськогосподарської техніки. За кордоном було замовлено машин і знарядь праці на 6 млн. крб. [21, 47], але це не могло зняти проблему машинного голоду. До осені 1916 р. із США надійшло 63 трактори, в липні 1916 р. була досягнута домовленість про закупівлю земствами за кордоном 98 тис. збиральних машин, доставка яких із самого початку ставилася під сумнів внаслідок кризи залізничного транспорту. В доповідях на загальному зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати 29 листопада 1916 р. зазначалося, що під час війни важко доставляти з-за кордону виписані машини, важко добувати для цього валюту, якщо “в цій справі відсутня допомога уряду” [21, 20-21]. Чиновники Міністерства землеробства клопотали, щоб уряд виділив для впровадження тракторів у 1917 р. 2785 тис. крб., для організації прокатних пунктів – 1150 тис. крб., закупівлі збиральних машин – 20 млн. крб., ремонту машин і знарядь праці – 2,7 млн. крб., постачання населення косами – 2250 тис. крб. [22, 30-31]. Але ці пропозиції у більшості не були виконані.

Гостра криза, що охопила сферу виробництва сільськогосподарської техніки, а з нею все і сільське господарство, спонукала громадські організації шукати шляхи покращення становища на селі. Для

цього були задіяні земські каси дрібного кредиту, кооперативні кредитні товариства. Велися пошуки використання потужностей для виробництва й ремонту сільськогосподарського інвентаря й товарів широкого вжитку – мануфактури, меблів, різноманітного інструменту. Створений у 1915 р. Подільський союз кредитних і позичково-ощадних товариств організував низку майстерень і кузень для ремонту землеробських машин та інвентаря. Майстерня вищого типу була здатна обточувати вали молотарок, виготовляти підшипники, виробляти лемеші, плуги, зварювати метал [23, 52-53].

У роки війни в Україні посилювалася тенденція до демократизації земств, їхнього співробітництва з громадськими організаціями, особливо з кооперативами, у справі надання допомоги сільському населенню. Згідно з проведеними обстеженнями, близько половини земських кас дрібного кредиту Харківської губернії постачали кооперативним товариствам сільськогосподарські машини, знаряддя праці й товари широкого вжитку. Харківська губерньська каса дрібного кредиту уклала угоди з 32 заводами і фірмами на постачання сільськогосподарського інвентаря. Її річний оборот за 1915 р. досяг 279 тис. крб. [24]. Рядом земських кас дрібного кредиту було організовано продаж покривального заліза на пільгових умовах, постачання сировини для цукрових заводів. У січні 1916 р. Харківське губерньське земське зібрання доручило управі організувати ремонтні майстерні в ремісничих училищах для відновлення в селах роботи кузень, власники яких були на фронті [24]. У Чернігівській та інших губерніях земства надавали різносторонню допомогу кустарям. Земства Катеринославської губернії ще восени 1915 р. намітили заходи для допомоги знесиленим війною селянським господарствам, а також сім'ям, глави яких були скалічені або загинули на фронті [24]. Разом з кредитними кооперативними товариствами земства практично всіх губерній України надавали селу допомогу кредитами й спеціалістами-техніками, ковалями, інструкторами з різних питань господарської і правової діяльності.

Найбільшими розмахом діяльності відзначилося Київське товариство західних земств, яке об'єднало земства семи українських губерній. З самого початку своєї діяльності товариство зіткнулося з протидією з боку фабрикантів сільськогосподарських машин і створено ними торговою мережею. Однак товариство послідовно трималося у своїй діяльності принципу популяризації і здешевлення вітчизняної сільськогосподарської техніки. З цією метою було прийняте рішення видавати власний часопис, висвітлювати становище на ринку сільськогосподарських машин і в інших засобах масової інформації. Діяльність товариства сприяла гальмуванню цін на сільськогосподарську техніку. Міжнародна компанія збиральних машин, зважаючи на авторитет і масштаби діяльності Київського товариства, гарантувала поставити техніку за цінами, вищими від довоєнних тільки на 70–100% [25, 58]. Протягом 1916 р. Одеське відділення цієї компанії ввезло 18 тис. сільськогосподарських машин і знарядь праці, а за перші 7 місяців 1917 р. – 38 тис. машин. Завдяки зусиллям товариства були підписані угоди з фірмами США і Швеції на постачання 10 тис. жаток,

350 снопов'язалок, 3 тис. сінокосарок і 1 тис. кінних грабель. Попри численні труднощі і всілякі перепони, товариство виконало в сільськогосподарському сезоні 1916 р. 93% всіх замовлень села на збиральні машини. У Києві товариство організувало потужну майстерню для виготовлення машин і знарядь праці й придбало великий склад для зберігання техніки за 386 тис. крб. [26, 49]. Це дало можливість значно розширити мережу прокатних майстерень на території всієї України. Для більш конкретного уявлення про масштаб цієї роботи наведемо такий приклад. Козелецьке повітове земство Чернігівської губернії за допомогою Київського товариства західних земств організувало майстерню і прокатні пункти в 36 поселеннях повіту. У його розпорядженні знаходилося 2 однолемішних і 9 багатолемішних плугів, 47 борін, 35 рядових сіялок, 8 культиваторів, 9 віялок, 25 сортувальниць зерна, 17 трієрів, 7 льоноочисників та інший сільськогосподарський інвентар. Продуктивність прокатних пунктів повіту перевищила довоєнний рівень [27]. Наявність зазначеного потенціалу техніки стала серйозною підмогою селянським господарствам, особливо родинам, члени яких були мобілізовані до діючої армії.

Таким чином, на початку XX ст. в Україні став помітним перехід до широкого використання машин у приватновласницьких і заможних селянських господарствах, хоча загальний рівень механізації землеробства ще був низьким. На заваді прискореного впровадження сільськогосподарської техніки стали численні чинники – селянське малоземелля, відсутність належних фінансових можливостей виробників, загальна технологічна відсталість промисловості царської Росії та високі ціни на сільськогосподарські машини і знаряддя праці. Війна призвела майже до повного припинення імпорту, катастрофічного падіння виробництва техніки на вітчизняних підприємствах, що поставило сільське господарство в надзвичайно складні умови. Роль держави в регулюванні цього сектору економіки виявилася мізерною. Проте посилилась активність громадських організацій у справі надання допомоги сільським виробникам. Земства кооперативи та інші громадські об'єднання стали практикувати різноманітні форми організації виробництва і постачання машин та інвентаря. Однак цього було замало для забезпечення потреб села.

Занепад селянського господарства в роки війни

Суспільство Російської імперії на початку XX ст. все ще залишалося архаїчним. Понад 80% населення проживало в сільській місцевості й займалося переважно землеробством. Від 20 до 40% селян України мали дрібні, споживацького типу господарства, в яких хліб та інші продукти вироблялися для харчування сімей і домашніх тварин, а зв'язки з ринком мали епізодичний характер. Але більшість селянських господарств потроху втягувалося в товарно-грошові відносини, а український хліб, як уже зазначалося вище, у великих обсягах надходив на світовий ринок. Економічні наслідки цих зрушень мали величезне значення: збагачувалася, по-перше, державна скарбниця; зміцнювалися також позиції

російського карбованця за кордоном і на внутрішньому ринку імперії; зростали прибутки торговельного капіталу і значно меншою мірою – селянських господарств.

На жаль, цей процес не мав належної підтримки з боку російської держави. У правлячих колах сільське господарство розглядалося виключно з позицій наповнення державної скарбниці, а потреби самого селянства мало кого цікавили. Сільськогосподарські ресурси імперії невичерпні, вони є і завжди будуть, начебто так визначено самим Богом. З такими настроями правлячих кіл царська Росія втягнулась у війну, яка виявилася і довготривалою і небувало масштабною. Війна відірвала від землі мільйони людей, поступово знекровлювала селянські господарства. На другому році війни гостро постала проблема з постачанням м'ясних, а потім і хлібних продуктів. Слабка промисловість різко зменшила виробництво товарів повсякденного попиту для населення, виникла загроза повного розриву економічних зв'язків між містом і селом. Наприкінці 1916 р. черговий міністр землеробства О.О.Піттіх заявив, що настав час визнання тієї істини, що "сільське господарство працює на оборону держави" [28, 56]. Однак цей закономірний висновок представника правлячої еліти був виголошений тоді, коли імперія Романових уже сповзала в прірву.

Чинником першорядного значення, який із самого початку війни негативно впливав на селянські і приватновласницькі господарства, стали масові й безоглядні мобілізації до діючої армії чоловіків найбільш працездатних вікових груп – від 20 до 50 років. Напередодні війни в царській армії налічувалося, за даними Ставки верховного командування, 1423 тис. військовослужбовців. До весни 1917 р. було мобілізовано близько 15 млн. чол. За даними воєнного Міністерства, на 1 жовтня 1914 р. було мобілізовано 5638 тис. ос., 1 листопада 1914 р. – 6338 тис. ос., 1 лютого 1915 р. – 7718 тис. ос., 1 травня 1915 р. – 8318 тис. ос., 1 березня 1916 р. – 11873 тис. ос., 1 березня 1917 р. – 14923 тис. ос. З них понад 12 млн. – з сільської місцевості [29, 14, 17]. Отже, середньомісячна данина ненажерливому Молоху війни досягла для народів Російської імперії нечуваної в історії війн кількості – 342 тис. ос.

Щоб краще уявити, якими величезними були втрати робочої сили для сільського господарства внаслідок масових мобілізацій, наведемо такі цифри. З кожних 100 селянських господарств було відірвано за роки війни 60 працездатних чоловіків, близько половини селянських господарств залишилося без годувальників. По відношенню до всього населення імперії з кожної тисячі осіб в армію було взято 112 чол. [29, 4]. Дані щодо безпрецедентної кількості чоловічого населення, мобілізованого до армії, знаходять підтвердження й в інших документах і матеріалах. Голова Державної думи М.В.Родзянко в записці царю Миколі II стверджував, що мобілізаціями взято до армії 50% працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 50 років [30, 27]. Оскільки селяни практично не мали пільг від призову, то зазначена в записці частка мобілізованих з сільської місцевості була більшою. Останнє цілковито підтверджується даними Міністерства землеробства. 25 грудня 1916 р. О.О.Піттіх у своєму клопотанні до Ради міністрів щодо відстрочки від призову ратників

ополчення і спеціалістів сільського господарства розцінював становище у сільському господарстві як загрозливе внаслідок нестачі робочих рук. За наведеними ним цифрами, кількість повноцінного чоловічого населення віком від 20 до 50 років скоротилась у 49 губерніях європейської частини імперії з 18 млн. до 8 млн. душ, тобто на 55,6%. “Решта дорослих чоловіків уже не здатні, навіть за умови вкрай напруженої праці жінок, підлітків і людей похилого віку, обробити всю площу землі, засів якої необхідний для задоволення потреб країни в продовольстві і кормах” [31, 55], – констатував О.О.Ріттіх.

Окрім цього, сільське населення зменшувалося в роки війни й з інших причин, що ще більше ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт. Про це свідчать такі дані. До весни 1917 р. в армію було мобілізовано 15 млн. осіб, а чисельність сільського населення зменшилася до жовтня 1916 р. на 20 млн. душ, або на 21%. Останнє пояснюється зростаючою міграцією до міст і промислових регіонів у роки війни не тільки чоловіків, а й жінок. Внаслідок цього кількість мешканців міст зросла на 12,6% [32]. Згідно з даними сільськогосподарського перепису, який закінчився 26 серпня 1916 р., сільське населення 37 губерній європейської частини імперії становило на 1 січня 1915 р. 75274 тис. осіб, а до середини 1916 р. скоротилося до 65440 тис. душ, або на 13,1%. У сільській місцевості співвідношення між чоловіками і жінками становило напередодні війни в середньому 100 до 104, а на час перепису – 100 до 125 [33, 102]. За результатами перепису, коефіцієнт чоловічого населення, мобілізованого на війну, становив 40% [34, 1].

Різко скоротилися за роки війни трудові ресурси в українському селі. Про це свідчать дані таблиці 2.25.

Таблиця 2.25

Зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві України в 1914–1918 рр. [35, 72]

Робоча сила в сільському господарстві	Губернії					
	Волинська	Катерино-славська	Київська	Полтавська	Харківська	Чернігівська
% мобілізованих до всього населення	12,1	8,4	12,2	12	11,7	12,4
% мобілізованих до кількості працездатних чоловіків	49,9	34,2	51,8	49,4	49,1	50,6
% працездатних чоловіків від їх чисельності	48,4	51,9	47,8	48,1	46,9	48,9
% працездатних чоловіків від загального населення	24,3	24,5	23,7	24,2	23,8	24,5
Кількість душ на господарство	5,6	6,2	5,3	6	6,2	6,1
Кількість осіб чоловічої статі на господарство	2,8	2,9	2,6	3	3,1	3
Кількість працездатних чоловіків на господарство	1,3	1,5	1,2	1,4	1,4	1,5
У тому числі мобілізованих на господарство	0,6	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7

По-перше, порівняння даних таблиці з цифрами, наведеними вище, засвідчує, що питома вага мобілізованих в українських губерніях до всього населення дещо перевищує загальноімперський показник, який становив 11,2%.

По-друге, частка взятих в армію по відношенню до всієї кількості працездатних чоловіків була більшою в губерніях, де переважало сільськогосподарське виробництво: по Волинській губернії – 49,9%, Катеринославській – 34,2%, Київській – 51,8%, Полтавській – 49,4%, Харківській – 49,1%, Чернігівській – 50,6%.

По-третє, кількість мобілізованих до армії на одне селянське господарство досягла критичного рівня: по Волинській губернії – 0,6, Катеринославській – 0,5, Київській – 0,6, Харківській – 0,7, Полтавській – 0,7, Чернігівській – 0,7.

Катастрофічно погіршився стан трудових ресурсів у сільському господарстві решти українських губерній, особливо в Таврії і Херсонщині, де ще до війни відчувався гострий дефіцит робочої сили. З Подільської губернії до літа 1916 р. було мобілізовано 353,5 тис. ос., або 18% від чоловічого населення. У дійсності ж питома вага подільських чоловіків, мобілізованих до війська, була більшою, оскільки під час сільськогосподарського перепису в губернії весною 1916 р., до наявних трудових ресурсів були віднесені військовополонені й біженці, які працювали переважно в приватновласницьких господарствах. Якщо ж кількість чоловіків, узятих на війну, віднести до працездатної маси населення, прирівняної до повноцінних робітників, то побачимо, що робочий ресурс зменшився на 18%, а власне чоловічих робочих рук – на 30%. І це при тому, що попереду ще були чисельні мобілізації, особливо влітку 1916–1917 рр. До війни різниця у співвідношенні між чоловіками й жінками губернії була доволі незначною – 986

чоловіків до 1 тис. жінок.

Результати сільськогосподарського перепису засвідчили, що 1916 р. співвідношення між чоловіками й жінками у сільській місцевості губернії досягло критичної межі – на 1 тис. чоловіків припадало 1231 жінка, а в господарствах селянського типу жіноче населення перевищувало чоловіче на 25% [36, 37-38]. Війна безжалюно руйнувала як повноцінні сім'ї, так і селянські господарства.

У роки війни українські губернії перебували в близькому тилу театру воєнних дій. У найтяжчому стані опинилися прифронтові території, які були перериті окопами, траншеями, переплетені загорожами з колючого дроту. Під час наступу австро-німецьких

військ весною й літом 1915 р. потреба в робочій силі для підтримання й відновлення шосейних і залізничних шляхів сполучення, будівництва мостів і різноманітних оборонних споруд, риття окопів і траншей становила щонайменше 1 млн. осіб. Восени 1915 р., внаслідок інтенсивного переміщення військ і сильних злив, шосейні шляхи стали майже повністю непридатними для транспорту. Для їх відновлення, за наказом військової влади, селян примусово зганялися разом з кіньми, підводами та необхідним інвентарем. Частина коней загинула або стала на тривалий час не придатною для використання на польових роботах. Втрати коней в Каменецькому і Проскурівському повітах досягли унаслідок примусових мобілізацій для проведення ремонтних робіт щонайменше третини від загального кінського поголів'я. Щоб уникнути кінсько-підводну повинність, селяни стали продавати коней навіть за зниженими цінами. Конкретне уявлення щодо масштабу трудової й кінсько-підводної повинності в повітах Подільської губернії тільки дорожніх робіт дає таблиця 2.26.

Таблиця 2.26

Розміри дорожньої повинності на Поділлі у 1915 р. [37, 34]

Місяці	Що денне використання робочої сили (тис.)	Що денне використання підвод (тис.)
Квітень	15500	3200
Травень	20840	10300
Червень	26730	10190
Липень	30855	10373
Серпень	52624	22684
Вересень	68600	19684
Жовтень	102438	24045
Листопад	69402	19768
Грудень	67232	17648

Як свідчить таблиця, щоденне використання робочої сили й підвод з кіньми на території Подільської губернії весь час зростало й перевищило в жовтні 1915 р. 102 тис. осіб і 24 тис. підвод з подвійною кількістю коней.

Відступ царської армії супроводжувався евакуацією худоби і хліба, переборами в постачанні продовольства. Для прогодування військ інтендантські служби реквізували у селян продовольчі запаси, що призвело, за визнанням губернатора Подільської губернії М'якініна, до ліквідації у населення зерна й фуражу [37, 34-36].

Мобілізація селян із кіньми та підводами посилилася в наступному році. Якщо у 1915 р. реквізиції робочої худоби проводилися у шести українських губерніях, розташованих у тилу Південно-Західного фронту, то у 1916 р. військове командування вимагало поширення кінсько-підводної повинності на Харківську й інші губернії України. Військовий міністр Д.С.Шуваєв у листі до голови Ради міністрів Б.В.Штюрмера визнавав, що населення прилеглих до фронту губерній несе найбільший тягар внаслідок окопної, кінсько-підводної та інших повинностей, що

й призвело до повного занепаду сільськогосподарського життя [37, 48-49]. Шуваєв висловлював занепокоєння можливими заворушеннями з боку селянства.

Однак начальник штабу Ставки верховного головнокомандувача генерал М.В.Алексєєв наполягав на початку травня 1916 р., тобто в розпал весняних сільськогосподарських робіт, на повному забезпеченні потреб армії робочою силою, погрожуючи реквізиційними заходами “в місцевостях, які відносилися до театру війни”. Практично це означало, що всі губернії України підпадали під репресивні заходи військової влади. У зв'язку з цим навіть підлеглі генерала Алексєєва доволі критично поставилися до його намірів. На думку – С.С.Ладиженського, начальника канцелярії громадянського управління Штабу верховного головнокомандувача, реалізація вимоги Алексєєва сприяла б “повному паралічу сільського господарства у тих місцевостях, звідкіля внаслідок недостатньої провозоспроможності залізниць армія черпає продовольчі ресурси для задоволення своїх потреб” [37, 40].

Влітку 1916 р. майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України, яке до цього ще не було мобілізоване до армії, займалося (почасти примусово, почасті внаслідок вільного найму) обслуговуванням потреб фронту [38, 24]. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів масово й примусово залучалося й жіноче населення [39, 94]. На нараді з питань сільського господарства, яка відбулася 15–25 вересня 1916 р. у м. Вінниці, зазначалося, що втрати робочого населення губернії внаслідок окопної, дорожньої та інших повинностей, до яких примушували органи військової і цивільної влади, перевищили третину трудових ресурсів краю. Траплялися випадки, коли в селах залишалися тільки жінки, діти, люди похилого віку та хворі [40, 48].

Тягар трудової й кінсько-підводної повинності не обминув і губернії Лівобережної України. На початку 1916 р. головнокомандувач Південно-Західним фронтом М.І.Іванов писав у листі до обер-прокурора Синоду, що населення Полтавської губернії відверто ремствує внаслідок непомірних нарядів влади на людей і вози для проведення інженерних робіт. Херсонська губернія під тиском органів влади направляла на риття окопів десятки тисяч робітників [41, 36]. Отже, трудові ресурси українського села в роки війни різко зменшилися, погіршився їх якісний склад.

Війна затягувалася, непомірно зростали ціни на промислові й продовольчі товари, знижувався життєвий рівень населення, посилювалося його незадоволення владою. Представники правлячого режиму намагалися відвернути увагу громадськості від дійсних причин тяжкого становища, в якому опинилися різні суспільні верстви і прошарки. Активну роль, як завжди в таких випадках, відіграло поліцейське відомство, яке через свою агентуру, розгалужену мережу чорносотенних організацій поширювало хибну інформацію, в якій звинувачувався хто завгодно, крім правлячого режиму, – іноземці, біржовики, торговці тощо. Зрештою, на шпальтах газет з'явилася теза про непомірне збагачення селян, накопичення ними значної грошової маси, внаслідок чого, начебто, відчувається перерозподіл національного прибутку

на користь села й потерпає міське населення. Поширення цієї тези супроводжувалося аргументацією і добором фактів, не позбавлених деякої логіки.

По-перше, стверджувалося, що сільське населення збагатилося в роки війни внаслідок різкого зменшення витрат на горілчані напої після припинення їх виробництва і продажу в казенній торговельній мережі у зв'язку з прийняттям владою "сухого закону".

По-друге, наголошувалося, що накопичення в селян грошової маси відбулося через надання державою продовольчих пайків родинам, члени яких були мобілізовані до армії.

По-третє, селянам приписувалися великі прибутки, одержані за реквізованих державою коней, худобу тощо. Зрештою, увага акцентувалася на зростанні цін на продовольчому ринку і робочі руки на сільськогосподарських роботах. Як не дивно, в засобах масової інформації не знаходимо навіть згадки про припинення в роки війни основних грошових та інших надходжень від тих членів селянських сімей, які мали найбільші заробітки, а тепер опинилися на фронті.

Аргументація тези про збагачення села в роки війни поширювалася в середовищі міських споживачів продовольства й віддзеркалювала незадоволення тих суспільних прошарків і груп, які були зацікавлені в дешевих продуктах. До них слід віднести й підприємницьку буржуазію. Низькі ціни на борошно і вироби з нього давали можливість стримувати підвищення заробітної плати робітникам і службовцям, збільшувати прибутки. Своє ставлення до цієї проблеми ідеологи буржуазії, які гуртувалися в роки війни навколо Міського союзу та підприємницьких організацій, висловлювали переважно в столичних засобах інформації. Традиційно були зацікавлені закуповувати хліб та інші продовольчі продукти у сільськогосподарських виробників за найнижчими цінами будь-якого роду великі й малі посередники – представники бірж, банків, хліботорговельних компаній. Аналіз преси засвідчує, що саме з їхнього боку найчастіше лунали звинувачення щодо збагачення селян у роки війни. Прикро, що до цього різноголосого хору приєдналися окремі науковці, зокрема, популярний того часу професор С.Прокопович.

Аналізуючи цю проблему, Прокопович обійшов своєю увагою головне – виробничу діяльність трудового селянства, стан їхніх господарств в роки війни. Для своїх висновків він обчислив бюджет всієї "селянської маси" Російської імперії, виокремив з нього грошову частку в роки війни, одержану за поставку до армії коней, худоби, возів та іншого інвентаря. Зрештою, додав грошові суми, витрачені державою на пайки сім'ям мобілізованих до армії чоловіків, і врахував вертуальні суми, "зекономлені" селянами після прийняття "сухого закону". Одержані таким способом цифри, без урахування карколомної інфляції, були порівняні з бюджетом "селянської маси" до війни. Звичайно, результати виявилися на користь селян й засвідчили помітне зростання їхніх прибутків. До того ж, Прокопович голосливо доводив, що реалізація врожаю навіть на першому році війни "відбулася з великою вигодою як для виробників хліба, так і для скупників" [42, 131-136].

Після падіння Тимчасового уряду восени 1917 р. і приходу до влади більшовиків ситуація на продовольчому ринку безперервно погіршувалася. Радянська влада безоплатно відбирала хліб у селян, погрожуючи їм зброєю. Стало своєрідною модою паплюжити селянство. З'явилася нова теза – про "контрреволюційну діяльність куркулів, які хочуть задушити революцію голодом". Всі ці факти вимагають широкого аналізу зазначеного аспекту проблеми, висвітлення як здобутків, так і втрат села під час війни.

Як мовилося вище, в роки війни посилювалася міграція сільського населення до міст і промислових регіонів, що було зумовлене занепадом селянських господарств. З іншого боку, цей процес стимулювався високими заробітками на підприємствах машинобудування і металообробки, які майже повністю працювали на потреби фронту. До того ж праця на заводах і фабриках оборонного значення давала можливість уникнути мобілізації до дільної армії й тому стала привабливою для представників різних соціальних верств і прошарків. З огляду на це та деякі інші обставини, доволі не обґрунтованим видається твердження щодо перерозподілу національного прибутку на користь села в роки війни. Тим більше, що вікові групи чоловічого населення, які найбільшою мірою споживали горілчані напої, знаходилися на фронті, від них сім'ї не мали прибутку, а пайки родинам, члени яких були мобілізовані до армії, видавалися і в містах.

В українських губерніях допомога з боку держави сім'ям мобілізованих запасних воїнів надавалася або продовольством (борошном, крупою, рослинним маслом тощо), або грошми. У різних повітах Чернігівщини, наприклад, вона коливалася від 2,19 крб. до 2,69 крб. на місяць, щорічно ж сума витрат становила близько 50 млн. крб. За нашими підрахунками, протягом першого року війни, до червня 1915 р., загальна вартість продовольчих пайків для всіх мешканців 47 губерній Російської імперії становила у грошовому обчисленні 276 899 тис. крб., а до 1 березня 1917 р. перевищила 1,6 млрд. крб. [43, 49,51]. Майже п'ята частина зазначених сум повинна була надійти селянам України.

Не слід перебільшувати вагомість наведених цифр. Вартість російського карбованця протягом 1915 р. зменшилася вдвічі [44, 331], а в подальшому його знецінення прискорилося. Значна частина коштів не дійшла до селян через корумпованість чиновницького апарату. Під час обговорення цього питання в Державній думі наводилися приклади, коли пайки масово "потрапляли в руки торговців, місцевих експлуататорів міста і села". В цьому зізнавалися, зокрема, представники великого землеволодіння [45].

Війна порушила економічну рівновагу, загострила потребу в одних продуктах і збільшила пропозиції інших товарів. У першу чергу це було пов'язано з припиненням міжнародної торгівлі. Західний кордон країни було закрито з першого дня воєнних дій, а чорноморські протоки – після втягнення восени 1914 р. Османської імперії у війну на боці Німеччини і Австро-Угорщини. За таких обставин поряд з мобілізацією чоловічого населення, нестачею сільськогосподарської техніки і втратами у тваринництві особливо болісним стало для села припинення експорту товарів сільського господарства,

вартість яких сягала 75% усього вивозу. Серед них першорядне значення мали хлібні продукти. Останнє яскраво віддзеркалює таблиця 2.27.

Таблиця 2.27
Експорт хлібних продуктів з Російської імперії у 1910–1913 рр. [46, 34]

Роки	Експорт хлібних продуктів (тис. пуд.)	Вартість вивезених хлібних продуктів	% до всіх вивезених товарів
1910	848554	747952	51,6
1911	824086	739446	46,5
1912	551670	551872	36,3
1913	650880	594501	39,1

Дані таблиці яскраво демонструють визначальну роль хлібних культур і побічних продуктів переробки зерна на борошно для торгового балансу царської Росії. Річний експорт хлібних продуктів становив у середньому за 1910–1913 рр. майже 719 млн. пуд., щорічна вартість вивезеного зерна і продуктів його переробки (борошна, висівок тощо) становила в середньому 651 млн. крб. У 1910 р. вартість експорту всіх хлібних продуктів перевищила вартість усіх інших промислових і сільськогосподарських товарів разом узятих, і становила 51,6% [46, 34].

Продукти землеробства експортувалися у величезних обсягах з України. За підрахунками сучасних дослідників, середньорічний вивіз з України тільки чотирьох головних зернових культур – пшениці, жита, ячменю й вівса – перевищив у 1909–1911 рр. 284 млн. пуд. [47, 17], а річна вартість українського хлібного експорту, як мовилося вище, становила не менше 40% від загальноімперського вивозу.

Ринки Європи і частково Близького Сходу потребували, в першу чергу, пшениці, ячменю і кукурудзи. Якщо пшениця закупувалася для виготовлення хліба, то дві інші культури – для відгодівлі худоби й виробництва з українського ячменю знаменитого німецького пива. Про це свідчать наступні цифри. За 1908–1912 рр. щорічний вивіз на зовнішні ринки з царської Росії пшениці становив у середньому 236 млн. пуд., ячменю – 211 млн. пуд., вівса – 65 млн. пуд. і жита – 37 млн. пуд. Досить показовими є також статистичні дані щодо питомої ваги вивезеного хліба до середнього збору зерна у 1907–1911 рр.: пшениці – 22,1%, ячменю – 37,2%, кукурудзи – 46%, вівса – 6,8%, жита – лише 3,1% [48, 37]. Водночас для задоволення потреб внутрішнього ринку надходило пшеничного борошна 50%, пшениці – 15%, житнього борошна – 64%, жита – 40%, вівса – 30%, ячменю – всього-на-всього 2% [48, 39-40]. Решта – задовольняла потреби селянських і приватновласницьких родин та їх господарств.

Наведені цифри говорять самі за себе. Вони засвідчують, що експорт в першу чергу вивозили пшеницю, ячмінь і кукурудзу. Саме ці сільськогосподарські культури переважали в Україні. Під ячмінь на Херсонщині, наприклад, відводилося посівної площі в господарствах землевласників більше 30%, у селян – 44% [49, 85], що зумовлювалося величезним попитом на нього в Європі, особливо в

Німеччині. Середньорічне виробництво головних зернових культур в Україні за 1909–1913 рр. відбулося в наступних цифрах: пшениці 412 663 тис. пуд. (38,6%), ячменю – 271 946 тис. пуд. (25,4%), жита – 239 524 тис. пуд. (22,3%), вівса – 147 202 тис. пуд. (13,7%) [50]. Отже, питома вага пшениці і ячменю в балансі чотирьох головних зернових культур становила в Україні близько 64%. У значних обсягах вивозилася з українських губерній і кукурудза.

Безперечно, в різних регіонах України експортні можливості селян не були однаковими. В аграрно переселеній Полтавщині губернські статистики ще у 1900 р. виокремлювали три групи селянських господарств залежно від розміру посівної площі, від якої залежали й експортні можливості. З 343 тис. дворів, господарі яких сплачували державі податки, 141 тис. (41%) не мала хлібного надлишку, тому задовольняли потреби сімей і господарств у грошах за рахунок промислу та інших заробітків. Ще 111 тис. дворів (32%) представляли хліб на ринок, одержуючи за нього різну виручку, але в середньому не більше 70 крб. на рік. 91 тис. дворів (27%) з площею посіву 6–9 дес. землі мали річний прибуток понад 70 крб. В їх числі 15% дворів з площею посіву від 9 до 15 дес. одержували за хлібний надлишок, вироблений у своїх господарствах, у середньому 176 крб. прибутку на рік. Господарства з площею посіву від 15 до 50 дес. землі мали річний прибуток за хліб в середньому 415 крб., а ті, що мали площу посіву понад 50 дес. – 1 тис. і більше крб. Дещо іншою була картина в степових районах України, в яких переважали господарства з розміром земельної площі 15 і більше десятин. Такі господарства, наприклад, на Херсонщині, мали річний прибуток від продажу хліба ще у 1896–1899 рр. в середньому 168 крб. У господарствах заможних селян, які володіли земельною площею від 24 до 45 дес., річний прибуток від реалізації хліба становив від 232 до 635 крб., а в малоземельних господарів (4–8 дес.) – від 25 до 75 крб. [51].

Наведені цифри проливають світло на відчутну роль ринку для бюджету селянської сім'ї ще наприкінці XIX ст. Десять–п'ятнадцять років потому підвищився рівень сільського господарства України, зростає його ефективність, зміцніли зв'язки зі світовим ринком, а відповідно, зростали й прибутки від реалізації хліба. Напередодні війни бюджет селянської сім'ї наполовину, а в деяких регіонах і на дві третини став грошовим.

Окрім хліба і побічних продуктів переробки зерна на борошно, з України вивозилися на зовнішні ринки льон, тютюн, конопля, цукор, овочі, фрукти, жом, макуха, спирт, вино, хміль, продукти тваринництва, риболовства і лісового господарства. У вивезенні на світовий ринок кукурудзи, овець, свиней, птиці, курячих яєць та деяких інших продуктів були зацікавлені майже виключно селянські господарства. Одних тільки курячих яєць з кожної губернії України вивозилося в середньому на рік на суму близько 2 млн. крб. У 1909 р. селянські господарства Київської, Подільської і Волинської губерній експортували тільки на ринки Європи 1,2 млн. пуд. курячих яєць на суму 6 млн. крб. [52, 103]. Найбільше експортувала цих продуктів Харківська губернія. Так, у 1906–1910 рр. з її території вивозилося щорічно в середньому близько 400 тис. пуд. курячих яєць [53].

Війна ознаменувала майже повний розрив царської Росії зі світовим ринком. З портових міст України повідомлялося, що з початком військових дій і припиненням експорту хлібний ринок завмер, попит на сільськогосподарські культури різко зменшився, а ціни на зерно і борошно стали падати.

До війни ціни на хліб певною мірою залежали від кон'юнктури світового ринку. За даними Єлисаветградської земської управи Херсонської губернії, ціна пуда ячменю в повіті становила у 1912 р. 1,10 крб. за пуд, а в 1913 р. – 1,00 крб. [54, 85]. У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії платили за пуд пшениці напередодні війни 1,25 крб., жита – 0,85 крб., ячменю – 0,75 крб., вівса – 1,05 крб. В губерніях Царства Польського, які входили до складу Російської імперії і в значних обсягах споживали хліб з України, ціни були значно вищими: ячмінь – 1,00 крб., овес – 1,05 крб., жито – 1,25 крб., пшениця – 1,60 крб. за пуд [55]. У серпні 1914 р., після припинення експорту ціни на пшеницю в Ізюмі, Краматорську, Слов'янську та інших містах Харківщини і Катеринославщини знизилися до 0,60 крб. за пуд [56]. В інших регіонах України виробники хліба опинилися ще в більш скрутному становищі. Після припинення експорту і заборони продажу горілчаних напоїв зупинилася закупівля зерна і картоплі для винокурень, що завдало нових збитків селянським господарствам. У губерніях Правобережної України пшениця не знаходила збуту за ціною 0,50 коп. за пуд., ціна на ячмінь знизилася до 0,40–0,45 крб., а в деяких повітах навіть до 0,20 крб. за пуд [57]. Селяни Ольгопольського повіту, не маючи сприятливих умов для збуту врожаю, продавали хліб місцевим спекулянтам: пшеницю – по 0,75 крб., овес – по 0,50 крб. за пуд. Виникла серйозна загроза скорочення виробництва продуктів, які становили раніше надлишок для внутрішнього ринку. За підрахунками фахівців, на початку осені 1914 р. залишалось близько 200 млн. пуд ячменю у вигляді “ринкового баласту” [57]. Подільський часопис характеризував таку ситуацію на хлібному ринку як “найголовніше зло, яке переживає край”. “Потрясіння це в даний час настільки значне, – констатував часопис, – що достатньо переглянути рух цін у нашому Південно-Західному краї, щоб упевнитися, що розпад усього механізму селянського господарства вже розпочався” [58, 4].

Відсутність належного попиту на хліб та інші продовольчі продукти, дійсно, призводила до розладу грошового бюджету селянських господарств, оскільки значна частина вкладеної у виробництво праці залишалася неоплаченою. Можливості трудового селянства придбати сільськогосподарський інвентар, задовольнити інші потреби різко скорочувалися.

Припинення експорту вимагало підвищення обсягів реалізації хліба та інших сільськогосподарських продуктів на внутрішньому ринку. За тих обставин, які склалися на початку війни, реальним споживачем продовольства у великих обсягах могла стати тільки армія, чисельність якої зростала з кожним днем. Однак уряд не виявив далекоглядності у справі регулювання

продовольчого ринку. Діяльність Головного управління землеустрою і землеробства, яке невдовзі буде трансформоване в Міністерство землеробства, на чолі з О.В.Кривошеїним обмежилася в основному зусиллями по забезпеченню військ дешевим хлібом для заощадження коштів держави. Максимальна ціна, наприклад, на ячмінь була визначена державою у розмірі 0,60 крб. за пуд.

Цим негайно і з абсолютною вигодою для себе скористалися хліботорговці й борошномели, які з перших днів війни скуповували хліб за низькими цінами, але випускали його на ринок надто малими дозами й завдяки цьому домоглися крутого підняття цін вже на початку війни. Про це свідчать дані таблиці 2.28.

Таблиця 2.28

*Зростання цін на хліб на початку 1915 р.
(у крб. за пуд.) [59]*

Зернові культури	Миколаїв			Харків		
	Вересень	Лютий	%	Вересень	Лютий	%
	1914р.	1915р.		1914р.	1915р.	
Пшениця	0,95	1,47	55	0,99	1,35	36,4
Жито	0,85	1,1	29,4	0,8	1,11	38,7
Ячмінь	0,56	0,76	35,7	0,61	0,87	42
Овес	–	–	–	0,72	1,15	60

Два моменти звертають на себе увагу в наведеній таблиці. По-перше, стрімке зростання ринкових цін на пшеницю, жито та овес з вересня 1914 р. до лютого 1915 р. У Миколаєві ціни на пшеницю зросли на 55%, жито – 29,4%; у Харкові ціна пуда пшениці піднялася на 36,4%, жита – на 38,7%, вівса – на 60%. По-друге, ціни на ячмінь, хоча й піднялися доволі круто, але ледве досягли довоєнного рівня.

На хлібному ринку створилася вже на першому році війни парадоксальна обстановка, коли виробники скаржилися на відсутність збуту хліба, а споживачі в містах і промислових регіонах – на надмірні ціни, а подекуди й на нестачу хлібних продуктів. Вся вигода від такої штучно створеної ситуації дісталася “одним тільки скупникам і посередникам” [60, 24].

Цікаво, що причини зростання цін на зернові культури представники хліботорговельного капіталу стали пояснювати саме зростанням грошової маси на селі. Голова комітету Калашніковської хлібної біржі в Петрограді надіслав міністру торгівлі й промисловості доповідну записку 18 січня 1915 р. В ній наголошувалося, що селяни нині не витрачають гроші на горілчані напої, тому й утримуються від реалізації врожаю, що призводить до підняття цін [61, 10395].

Значно глибше були проаналізовані дійсні причини зростання цін на з'їзді боротьби з дорожнечою, який проходив у Москві 11–13 липня 1915 р. На ньому була визнана негативною роль адміністративних методів регулювання продовольчого ринку, до яких вдавалися органи військової і цивільної влади, зокрема, заборони вивозу продуктів з губерній, де вони вироблялися, до центрів споживання. Зверталась увага й на зменшення підвозу продовольства через негаразди на залізницях. Водночас учасники з'їзду майже одноставно

наголошували на тому, що головною причиною підняття цін стала спекуляція хлібом, яка потягла за собою зростання цін на всі інші продовольчі товари. До такого висновку представники міст з різних регіонів імперії дійшли “без будь-якого упередження на основі ретельного вивчення діяльності кожного ринку”. Зокрема, представник Міського союзу В.Г.Громан доводив, що торговельний і банківський капітали зосередили у своїх руках до листопада-грудня 1914 р. головні запаси хліба й підняли ціни “на 30% вище того рівня, на якому вони стояли б за відсутності енергійної гри на підвищення” [62, 13]. Отже, вже на початку війни селянським господарствам було завдано величезних збитків внаслідок припинення експорту і різкого падіння цін. Через пасивність органів державної влади у справі регулювання продовольчого ринку відбувся своєрідний перерозподіл національного прибутку в інтересах бірж, банків, хліботорговельного капіталу.

Негаразди в сільському господарстві й на продовольчому ринку викликали гостре незадоволення виробників хліба погіршенням свого фінансового становища. Серед критиків урядової продовольчої політики були й представники великого землеволодіння, що призвело до відставки керівника Головного управління землеустрою й землеробства О.В.Кривошеїна. В його особі зійшов з урядової сцени найвпливовіший і енергійний член кабінету міністрів, реалізатор т. зв. столипінської аграрної реформи, який цілковито обґрунтовано доводив, що без належної перебудови села Російській імперії «не встояти у великому трудовому змаганні народів» [63, 35]. Від самого початку реформа характеризувалася більшістю громадськості України негативно. Не сприймалася її спрямованість на захист великого землеволодіння. Гостре незадоволення викликали бюрократичні методи впровадження її положень у життя. Тим більше, що останнє було відданоправлячими колами на відкуп поліцейському відомству.

У роки війни криза урядового курсу «на модернізацію сільського господарства імперії», що не відповідав інтересам широких мас селянства, стала очевидною. Прискореними темпами руйнувався найтонший прошарок господарів, сформований за сім передвоєнних років. Власники хуторів перебували на фронті, їхні господарства руйнувалися. Селяни відверто висловлювали незадоволення методами й наслідками по суті примусового землевпорядкування, яке практикувала російська держава. І досвідчений голова землеробського відомства незадовго до відставки своїм циркуляром призупинив подальшу «модернізацію села», усвідомивши небезпеку загострення соціальних відносин. Засоби масової інформації України сприйняли циркуляр О.В.Кривошеїна в переважній більшості з задоволенням [64].

Війна завдала нищівного удару селянським господарствам, які мали прибуток від тваринництва. Надто болісними виявилися для селян реквізиції коней і великої рогатої худоби, що практикувалися владою безсистемно, часто в розпалі польових робіт. Траплялися почасти випадки, коли в селян реквізували худобу все «до останнього коня». І тільки на другому році війни органами влади було вирішено залишити в селянських господарствах з

земельною посівною площею в середньому 12 дес. пару коней [65].

Загалом українське село надмірно збідніло кіними, волами, коровами та іншими домашніми тваринами. Про це свідчать наступні дані. До війни в селянських господарствах степових районів України налічувалося в середньому не менше 13 голів домашньої худоби – коней, волів, корів, свиней і овець, а в 1916 р. – тільки 8,9. У губерніях Лівобережної України їх кількість зменшилася до 7 голів, а на Правобережжі – до 4,5 голів. Для порівняння зазначимо, що, за результатами 6-го сільськогосподарського перепису 1916 р., на одне селянське господарство в європейській частині Російської імперії припадало в середньому 8,9 голів коней, великої рогатої худоби, свиней і овець [66, 58].

Найбільшою мірою життєздатність селянських господарств залежала від розміру земельних площ і відповідної кількості робочої худоби. Проте масові реквізиції коней і волів унеможливили обробку земельних посівних площ, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що й засвідчують дані таблиці 2.29.

Таблиця 2.29

Розподіл в Україні господарств у відповідності з чисельністю робочої худоби у 1916 р. [66, 41]

Робоча худоба / кількість господарств (у %)	0	1	2	3	4	5
Бердянський повіт Таврійської губернії	23	8	30	8	12	14
Полтавська губернія	–	46	30	12	12	–
Кролівецький повіт Чернігівської губернії	–	25	40	19	10	6

Дані таблиці цікаві тим, що віддзеркалюють чисельність робочої худоби в селянських господарствах різних регіонів України. У Бердянському повіті Таврійської губернії майже четверта частина господарств (23%) вже не мали робочої худоби. Цей парадоксальний факт, на наш погляд, можна пояснити значною мірою ліквідацією в повіті іноземного, особливо німецького землеволодіння. Кидається в очі й різке зменшення господарств, які мали троє, четверо і більше коней. У Полтавській губернії селяни надмірно збідніли на робочу худобу: 46% господарств мали в середньому тільки одного коня або вола, ще 30% господарств – дві одиниці робочої худоби. У Кролівецькому повіті Чернігівської губернії у селян не було великих площ орної землі й зберігся більш-менш рівномірний розподіл робочої худоби в господарствах.

Загалом у селах України стало менше дорослої худоби, хоча питома вага молодняка зростає. З практичного боку це означало зменшення прибутків селянських господарств. Молодняк потребував ще тривалої відгодівлі, щоб одержати м'ясо, масло й молоко для прохарчування сімей та грошові прибутки від продажу тваринної продукції. Найбільш яскраво це проявилось в губерніях Правобережної України, де втрати у тваринництві були найбільшими. Особливий інтерес щодо ролі й значення

тваринництва для селянських господарств Правобережної України становили дослідження наукової групи професора Уст'янцева, які розпочалися ще напередодні Першої світової війни в ряді повітів Подільської та Київської губерній. За результатами обстеження 30 типових селянських господарств Вінницького повіту була повністю переглянута усталена протягом десятиліть думка про те, що тваринництво в трудових селянських господарствах має другорядне значення порівняно з польовими культурами. У господарствах з розміром землі в середньому 8 дес. грошові надходження від польових культур до сімейного бюджету становили 56,2%, а від тваринництва – 43,8% від усього прибутку. Проте в господарствах із земельним розміром 3,3 дес. прибуток від польових культур становив 20,1%, а від тваринництва – 79,9% від загального прибутку [67, 50-51].

Вражаючими виявилися результати обстеження селянських господарств у повітах Київської губернії, про що засвідчують цифри, наведені в таблицях 2.30 і 2.31 [67, 6-8].

Таблиця 2.30

Грошові надходження від продажу продуктів

Повіти	Польові		Тваринн		Загалом	
	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%
Бердичівський	1048	48	1144	52	2192	100
Липовецький	1250	43	1631	57	2881	100
Уманський	1115	45	1357	55	2472	100

Таблиця 2.31

Групи господарств	Васильківський повіт						Звенигородський повіт					
	Польові культур		Тваринництво		Загалом		Польові культур		Тваринництво		Загалом	
	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%
До 4 дес.	234	13	1462	87	1696	100	450	27	1143	73	1593	100
4 – 6 дес.	1154	50	1115	50	2269	100	1832	60	1207	40	3039	100
Понад 8 дес.	1396	56	1125	44	2521	100	2394	67	1173	33	3567	100

Об'єктом аналізу стали трудові селянські господарства. З'ясувалася чисельність домашніх тварин, вивчалися їхні зоотехнічні особливості. Встановлювалася прибутковість різних тваринницьких галузей з урахуванням розміру зручної землі, затраченої праці й капіталу. На основі отриманих даних з'ясувалося, що переважну частину надходжень до сімейного селянського бюджету дає продаж продуктів тваринництва. Це, з одного боку, радикально змінює погляд на можливості й перспективи трудових селянських господарств в Україні, а з іншого, – пояснює причини послідовного ігнорування радянськими істориками цього аспекту проблематики сільськогосподарської економіки. Як свідчать дані таблиць 2.30 і 2.31, повсюди виявляється більш важливе економічне значення тваринництва, особливо для дрібних селянських господарств. Господарства із земельною площею до 4 дес. отримували від тваринництва у Васильківському повіті 87% усіх грошових надходжень від загального прибутку, а в

Звенигородському повіті – 73%. Навіть в абсолютній цифрі надходження від продажу продуктів тваринництва були більшими в господарствах Васильківського повіту із земельною площею до 4 дес. – 1462 проти 1125 крб. у господарствах з площею понад 8 дес. Таке парадоксальне на перший погляд явище пояснюється, на наше переконання, доволі просто регулярним зв'язком з ринком, відсутністю затрат на найману працю і прискореним обігом капіталу.

Війна круто змінила ситуацію. Різке скорочення худоби і птиці болісно вдарило саме по трудових селянських господарствах, призвело до зменшення надходжень до бюджету селянських сімей.

Втрати селянських господарств у роки війни слід враховувати в різних вимірах, одним з яких були надходження від буряківництва. За статистичними даними, бурякові плантації в Україні належали великим землевласникам, цукровим заводам і заможним селянам. Якщо заводські й приватновласницькі плантації оброблялися біднішою частиною села, то останні утримувалися сім'ями «кмітливіх господарів із селянського середовища». Про їх вагомість у цій доволі прибутковій галузі господарювання свідчать дані таблиці 2.32.

Таблиця 2.32

Співвідношення посівних площ буряку різних власників напередодні війни (у %) [68, 305-306]

Регіони	Бурякові плантації		
	Заводські	Землевласницькі	Селянські
Правобережна Україна	26,9	46,4	26,7
Лівобережна України	53,1	30,7	16,1

З таблиці видно, що в губерніях Правобережної України селянам належало до війни трохи більше четвертої частини всіх посівів буряку, а на Лівобережжі – близько шостої частини посівної бурякової площі. У роки війни більшість власників селянських плантацій, як правило, були мобілізовані на фронт. За повідомленням засобів масової інформації, через нестачу робочої сили скоротилися посівні площі буряку, які належали селянам і цукровим заводам. І тільки поміщицькі плантації, де використовувалася праця військовополонених, біженців і робітників у віці понад 50 років, зберігали відносну стабільність.

Серйозного аналізу заслуговують численні втрати селянських господарств внаслідок мобілізації чоловічого населення до діючої армії. При цьому слід враховувати, що селянські сім'ї мали різний ресурс робочої сили. За даними земської статистики, до війни в 47 повітах, де були проведені обчислення, 8,2% селянських сімей не мали працездатних чоловіків, 55,6% мали тільки одного члена сім'ї чоловічої статі віком від 18 до 55 років, 25,2% – двох, 10,5% – трьох дорослих чоловіків [69]. Отже, в більшості сімей війна забрала єдиного повноцінного робітника чоловічої статі, що поставило господарства на грань виживання.

Зменшення ресурсу робочої сили тягло за собою скорочення посівних площ, чисельності худоби, а в кінцевому рахунку – сімейного прибутку. Селянські

господарства за таких несприятливих умов здрібнювалися. Скорочення розміру земельного користування відбувалося двома напрямками. По-перше, шляхом відмови від оренди приватновласницьких земель, що неминуче призводило із затягуванням війни до зменшення продовольчих ресурсів і підвищення цін на продукти харчування. По-друге, внаслідок втрати частини власної землі. Засоби масової інформації публікували безліч кореспонденцій з різних губерній України щодо обох варіантів збіднення селянських господарств. Унеможливлення оренди зменшувало прибуток сім'ї. Втрата частини власної землі давала можливість протягом певного часу харчуватися на виручені за неї гроші або придбати деякі товари повсякденного попиту. Але такі сім'ї втрачали перспективу.

У сприятливіших умовах перебували ті сім'ї, де залишалися дорослі чоловіки. Такі сім'ї мали можливість обробляти власну землю, орендувати приватновласницьку, реалізовувати харчові продукти на ринку. Але навіть їхні господарства не справляли позитивного враження на працівників земств через неможливість придбати нову техніку, сортове насіння, добрива, провести необхідні будівельні роботи. Яскраві сюжети з приводу реального становища таких господарств наводила преса. «Візьмемо площу розміром в один квадратний сажень, – розповідав харківський часопис, – і виллемо відро води на цементній підлозі. Води виявиться вдосталь. Якщо ж цю воду вилити на таку ж площу обробленої землі, її через декілька хвилин не стане» [70]. Що ж до пайків чи грошей, які одержували селянами за реквізовані коні та велику рогату худобу, то все це не мало нічого спільного з прибутками від господарств. Навпаки, більша частина цих коштів являла собою не що інше, як результат перетворення основного капіталу селянських господарств у грошові знаки, обезцінені папірці, що неминуче вело тільки до посилення руйнування економіки села. За таких обставин утримати сільськогосподарське виробництво на рівні завдань сучасного воєнного часу годі було й думати. Отже, дійсна причина так званого надлишку грошей на селі крилася в ненормальних умовах господарювання.

У ході мобілізації чоловіків до армії частина домашньої худоби й сільськогосподарського інвентаря, особливо в «одноробочих» сім'ях, розпродувалася, виручені за них гроші поміщалися в різних кредитних установах до часу повернення глав сімей, щоб використати їх для відновлення підупалих селянських господарств. Як би там не було, з цієї чи деяких інших причин внески селян в ошадних касах кредитних товариств з 1 липня 1914 р. до 1 квітня 1915 р. зросли з 191 до 221 млн. крб., або на 15%, що стало підставою для розголошу в деяких публікаціях про збагачення села. У зв'язку з цим, вищезгаданий П.Огановський навів у своїх працях ряд цифр і фактів, які свідчили про скорочення господарської діяльності сільського населення навіть на початку війни. Найперше він звернув увагу на те, що видача позик селянам упала з 369 млн. до 346 млн. крб. Цей факт, підкреслював Огановський, показує, що зростання внесків у кредитних товариствах засвідчує лише видимість збагачення селян. У дійсності село ввійшло в смугу потрясінь. Позики скоротилися і в кредитних кооперативах, і в позичково-ошадних касах, і в земських

касах дрібного кредиту – скрізь, де трудове селянство могло взяти гроші для вирішення своїх господарських і побутових потреб. Загалом сума кредитування села названими установами зменшилася за два роки війни на 152 млн. крб. [71].

До війни селяни брали в борг гроші для придбання худоби, сільськогосподарських знарядь праці, оренди і закупівлі землі, сортового насіння, облаштування житла і господарських будівель. Якщо видача позик упала, це означало, що селяни стали менше орендувати й купувати землі, худоби й інвентаря. Останнє повністю підтверджується наступними даними. За півтора передвоєнних роки через Селянський банк селянам Російської імперії було продано 1287 тис. дес. поміщицької землі, а за 15 місяців війни тільки 539 тис. дес. [71]. Приріст селянських земель за рахунок поміщицьких скоротився втриє. Селянський банк навіть відмовився від закупівлі приватновласницьких земель, окрім тих, які були реквізовані у німецьких колоністів. У 1913 р. банком куплено 202 тис. дес. поміщицької землі, а у 1914 р. – 84 тис., у 1915 р. – лише 17,7 тис. дес., або 6% від закупівлі 1913 р. До війни 27% кооперативних позик витрачалося на оренду й закупівлю землі. За перший рік війни позичкові операції не дали приросту, ціни на землю стали падати. Силами жінок, людей похилого віку і дітей селяни ледве справлялися із обробітком власної землі. За таких обставин центр ваги недосіву переміщувався на орендний земельний фонд, особливо в районах Південної України, де сотні тис. дес. землі стали перетворюватися на «дике поле», як у стародавні часи. Навіть в аграрно перенаселеній Полтавщині у більшості повітів оренда землі скоротилася на 20–47% [72].

Ще однією ознакою негараздів села під час війни стала повна втрата землі частиною його мешканців. За півтора роки війни в 48 губерніях царської Росії припинило існування 300 тис. селянських господарств [72]. Землю розпродували, як правило, малоземельні сім'ї, голови яких перебували на фронті; звідси додаткове надходження певних грошових сум, які частково витрачалися на харчування або йшли на рахунок ошадних кас. Звідтіля вони вже не надійшли до своїх власників, оскільки радянська влада відмовилася повернути їх внески.

Заради об'єктивності зазначимо, що війна руйнувала й приватновласницькі господарства. У них також скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, не поповнювався парк сільськогосподарської техніки, не оброблялася частина земель через нестачу робочої сили. Поміщики вимушено зменшували виробництво продовольчих хлібів, відводили земельні площі під кормові й технічні культури або пасовища. Все ж робочий ресурс приватновласницького господарства і в роки війни залишався незрівнянно потужнішим. За результатами сільськогосподарського перепису 1916 р., у поміщицьких господарствах восьми південних губерній чоловіки переважали жінок за чисельністю, в основному за рахунок прийшого елементу, в співвідношенні 160 до 100. У селянських господарствах цих губерній, навпаки, на 100 чоловіків припадало 170 працюючих жінок [72]. Зокрема, в Подільській губернії на одну тисячу працюючих чоловіків у поміщицьких господарствах числилося 769 жінок, а в селянських – 1253. На 100 дес. посівної площі в господарствах селянського типу робітниця становили

60%, а чоловіки – 40% від загальної кількості працюючих, а в приватновласницьких господарствах співвідношення було зворотнім: робітників 59%, робітниць – 41%. З продовженням війни зазначена тенденція посилювалася [73, 37-38].

Приватновласницькі господарства незрівнянно ширше, ніж селянські, використовували в роки війни працю не тільки прийшлих робітників, але й військовополонених та біженців. Ці категорії робітників становили в поміщицьких господарствах Південної України близько 30% від загальної кількості працюючих чоловіків [74]. У розпорядження Київської губернської земської управи штабом Київського військового округу було направлено двома партіями 17,5 тис. військовополонених [75]. У травні 1916 р. на сільськогосподарських роботах у Подільській губернії перебувало 18,5 тис. військовополонених [76, 47]. Загалом у сільському господарстві України в 1916 р. використовувалася праця близько 200 тис. військовополонених [77, 32]. Окрім цього, в сільську місцевість було відправлено органами влади для участі в польових роботах понад 500 тис. біженців [78, 121]. Праця військовополонених і біженців дала селянам у 1916 р. 1% до наявної чисельності робочої сили, а поміщицьким господарствам – 15,3% [79]. Однак праця військовополонених і біженців характеризувалася низькою ефективністю, оскільки їх розподіл здійснювався хаотично, без врахування потреб сільськогосподарських виробництв, крім того, за наказом військового командування, групи військовополонених часто переміщувалися в інші регіони в розпал польових робіт, що ставило сільських господарів у скрутне становище.

Цікаво, що землевласники України, з огляду на ставлення до праці військовополонених і біженців, віддавали перевагу галицьким українцям. Граф Капніст, один із нащадків козацької старшини, надіслав голові Полтавської губернської земської управи листа, в якому висловлювалося бажання одержати для роботи в приватних господарствах губернії на початку добровільної угоди і за плату саме галичан. В опосередкованій формі граф висловлював незадоволення тим, що галицьких військовополонених не залишають в Україні, цій, за його словами, «житниці Європи», а відправляють у губернії Великої Росії. У відповідь губернське земське зібрання надіслало з цього приводу відповідне клопотання «до вищих урядових установ» [80]. Отже, поміщицькі господарства перебували в кращих умовах господарювання, ніж селянські.

Однак тягар війни ставав дедалі відчутнішим і для приватновласницьких господарств, навіть для великого землеволодіння. Найбільше незадоволення власників поміщицьких економік викликали мобілізації чоловіків під час польових робіт і граничні ціни на хліб, впроваджені урядом на другому році війни. Останнє пов'язувалося мимохіть з урядовою політикою на міжнародній арені, посилювало мотиви, які ще раніше ставили під сумнів доцільність союзу царської Росії з Англією і Францією. На надзвичайному загальному зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати 28 листопада – 1 грудня 1916 р. виразник інтересів сільськогосподарських виробників професор П.П. Мігулін ініціював негайне повернення з діючої армії до 2 млн. осіб, мобілізованих з сільської місцевості. За його підрахунками, цей захід

посилив би робочий ресурс сільського господарства Російської імперії у пропорції – один працездатний робітник чоловічої статі на 50 дес. посівної площі. Цікаво, що частина зібрання Всеросійської сільськогосподарської палати, маючи на увазі результати війни, дійшла висновку, що вже не снаряди вирішують суть справи, а робочі руки, гостра нестача яких призводить до трагічного шекспірівського питання: бути чи не бути? За словами Мігуліна, крах сільського господарства тягне за собою «катастрофу майбутнього і самої Російської імперії» [81, 20-22].

Попри ці та інші застереження, зупинити маховик війни і подальші мобілізації було неможливо через ті настрої, які панували в середовищі переважної більшості правлячої імперської верхівки. Остання розцінювала пропозиції, подібні мігулінській, як ілюзорні й позбавлені «серйозного державного горизонту». Люди, які вже звикли з думкою про панування на берегах Босфору й Дарданелл, не могли відмовитися від продовження війни, будь-що-будь, «до переможного кінця». Це засвідчує, зокрема, позиція представника Прогресивного блоку в Державній думі, одного з провідних діячів кадетської партії А.І. Шингарьова. Його промова на зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати стала своєрідною демонстрацією інерційного мислення правлячих кіл царської Росії, які намагалися вирішити всі питання внутрішньо- і зовнішньополітичного життя імперії за рахунок перемоги на полі бою. Шингарьов наполягав на продовженні тотального призову до армії і висловив упевненість у тому, що резерви для цього є, і сільське господарство «не зазнає втрат від подальших мобілізацій». Такої ж думки дотримувалися, за його словами, всі члени військово-морської комісії Державної думи. «Ми з цілковитою впевненістю з'ясували, – акцентував увагу присутніх Шингарьов, – що говорити про звільнення від подальшого призову – абсолютно неможлива річ з позиції державних потреб» [81]. Отже, імперія повільно, але неухильно сповзала в прірву.

Криза сільського господарства була значною мірою наслідком тенденцій, що розвинулися в роки війни в мілітаризованій економіці. Промисловість працювала для забезпечення армії необхідними припасами, а село залишалися жалюгідні крихти. Майже повністю припинилося виробництво різноманітних апаратів, механізмів для обробки полів і збирання врожаю. На третьому році війни зникли з торговельної мережі сокири, лопати, пили, молотки, труби, підкови, дахове й шинне залізо. Вкрай болісною виявилася гостра нестача одягу, взуття, мила, газу та інших предметів масового попиту. На зміну сірникам у село прийшло первісне кресало, а на зміну мануфактурним товарам – домашнє полотно.

Відсутність товарів масового попиту в торговельній мережі надто кидалося в очі представникам іноземного бізнесу. Генріх Д. Бекер, який протягом тривалого часу був комерційним агентом у С.-Петербурзі, у своїй промові в американському клубі банкірів у липні 1916 р. акцентував увагу присутніх на наступному: «Який би ви не запитали в магазині товар, вам відмовляють, ... товари в Росії необхідні подібно дощу після тривалої посухи» [82, 247]. Ще глибше й конкретніше висловили суть поточного моменту господарського життя представники робітничих організацій Донбасу й

Придніпров'я. «Снарядів накопичилося стільки, – говорили вони, – що і за рік не перестріляєш. А тим часом немає цвяхів, заліза, сільськогосподарських машин, необхідних механізмів і предметів для підприємств і залізниць» [83, 18зв].

Дефіцит товарів призвів до небувалого зростання цін і спекуляції. Індекс оптових цін на промислові товари зростав у роки війни більш прискореними темпами, ніж на продукти сільського господарства [84, 206-207]. Цьому сприяло й однобічне регулювання урядом товарного ринку, коли ціни на хліб і м'ясо обмежувалися, а на промислові товари залишалися вільними. Ще більшою виявилася різниця між роздрібними цінами. На третьому році війни ціни на хліб зросли в різних регіонах України майже втричі, а на виробі фабрично-заводської промисловості у 5–10 раз [85]. За свідченням земського агронома В.К.Коля – майбутнього урядовця Центральної Ради УНР, ціна одного пуда цвяхів для підковування коней зросла наприкінці 1916 р. у губерніях Правобережної України до неймовірного рівня – 80 крб. за пуд., тобто в десятки разів перевищила довоєнну ціну [86, 30-31]. Цей приклад особливо яскраво проливає світло на те скрутне становище, в якому опинилися сільські господарі в роки війни. Селянин мусив дбати не тільки для себе, але й для господарства. Навіть коли він мав тільки одного коня, то все одно потрібна була зброя й набір сільськогосподарського інвентаря, ціни на які вийшли за межі здорового глузду. Те саме стосується і мануфактурних виробів. З Херсонської губернії, де селянство традиційно вважалося заможнішим, до Комітету боротьби з дорожнечею надходили повідомлення про неможливість придбати мануфактуру, тому що ціни на неї так піднялися, що «стали неприступними не тільки для незаможних, але й для середнього достатку покупців» [87, 165]. Невідповідне зростання цін на промислові товари у порівнянні з продовольством визнавали й органи міської влади, які мали опікуватися інтересами споживачів сільськогосподарської продукції на своїй території. На зібранні Харківської міської думи 12 січня 1917 р. зазначалося, що розходження в цінах на користь промислових товарів стало надто загрозливим внаслідок того, що уряд стримує ціни на продовольство й ухиляється від регулювання торгово-промислової сфери, де вартість товару піднята до 700% [88, 24].

У роки війни село набувало виключно негативного досвіду в усіх царинах своїх взаємовідносин із владою та державою. Держава забирала на фронт найкращу частину трудових ресурсів, багаторазово зменшувала і без того жалюгідне фінансування агрокультурних заходів [89], демонструє своє безсилля оплачувати за собівартістю сільськогосподарську продукцію. Навіть часописи підприємницьких організацій, які до війни піддавали гострій критиці політику уряду за його прихильність «до сільськогосподарських виробників», почали визнавати, що врожай перших двох воєнних років був реалізований «за неймовірно низькими цінами» [90, 357].

З другої половини 1916 р. прискорювало знецінення російського карбованця. Кількість грошових знаків в обігу збільшилася з початку війни до 1917 р. на 414% [91, 390]. За умов нееквівалентного обміну продовольчих і промислових товарів та

дефіциту останніх це призвело до поступового згорання економічних зв'язків між містом і селом. Гроші втрачали свою головну функцію – бути мірилом вартості товару. «Справа полягає в тому, – відверто констатував часопис всеросійського об'єднання підприємців і торговців, – що сьогоднішнє село нічого не може отримати від міста, а тому нічого не бажає давати. Предмети масового попиту для села виробляються нині в нікчемній порівняно з потребами частці. Природно, що ціна на них неймовірно висока. Гроші й на селі втрачають функцію обміну» [92, 357]. Як наслідок, село починало відгороджуватися від міста, що призвело з часом до ще більшого розбалансування економіки.

Таким чином, війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила критичний рівень. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. Зменшилися посівні земельні площі й прибутки від польового господарства і тваринництва. Найбільших втрат зазнали малі селянські господарства. Утримання на попередньому рівні сільськогосподарського виробництва стало неможливим. Тягар війни посилювався підпорядкуванням промисловості потребам фронту. З торгівельної мережі зникли товари й предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом і селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків і торгового капіталу.

1. Ляценко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.2. – М., 1956.
2. Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). – М., 1962.
3. Черниговская земская неделя. – 1916. – 29 апр.
4. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сент.
5. Черниговская земская неделя. – 1916. – 29 апр.
6. Промышленность и торговля. – 1915. – 24 окт.
7. Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров. – Пг., 1914.
8. Горно-заводское дело. – 1916. – № 24.
9. Полферов Я.Я. Вказ. праця.
10. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2-3.
11. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). – Ленинград, 1985.
12. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2-3.
13. Подольский хозяин. – 1915. – № 11-12.
14. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2-3.
15. ДАЛЮ. – Ф.4. – Оп.1. Спр.73.
16. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1915. – № 10-11.
17. Подольский хозяин. – 1915. – № 11-12.
18. Горно-заводское дело. – 1915. – № 44.
19. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 29 окт.
20. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 18 февр.
21. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2-3.
22. Экономическое положение России. – Ч.III.

23. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1916. – № 16-20.
24. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 14 янв.
25. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1916. – № 2-3.
26. *Экономическое положение России.* – Ч.III. – С.22; *Экономическая жизнь Подолши.* – 1916. – № 16-20.
27. *Черниговская земская неделя.* – 1915. – 6 нояб.
28. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
29. *Россия в первой мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах): Статистический сборник.* – М., 1923.
30. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
31. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
32. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 6 окт.
33. *Известия Особого совещания по продовольственному делу.* – 1916. – № 27.
34. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1917. – № 2.
35. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
36. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1916. – № 16-20.
37. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
38. *Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.* – 1916. – № 1.
39. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
40. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1916. – № 16-20.
41. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
42. *Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство.* – М., 1917.
43. *Россия в первой мировой войне 1914-1918 гг.*
44. *Промышленность и торговля.* – 1916. – №12.
45. *Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.* – Стб., 1829.
46. *Ежегодник Министерства финансов. Выход 1916 г.* – Пг., 1917.
47. *Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1917 – лютий 1917 рр.).* – К., 2002.
48. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1914. – № 21.
49. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1914. – №3.
50. *Таблица валового сбора хлебов в Российской империи за 1909-1913 гг. // Экономическое положение России.* – Ч.III. Док. № 1.
51. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1914. – 25 сент.
52. *Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве.* – 1913. – № 7.
53. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1914. – 22 мая.
54. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1914. – № 3.
55. *ДАЛО.* – Ф.34. Оп.1. – Спр.8.; Спр.27.
56. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1914. – 28 авг.
57. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1914. – № 21.;
Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 24 окт.
58. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1914. – № 19.
59. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1915. – 5 марта.
60. *Пажитнов К.А. Влияние войны на условия сбыта и на стоимость жизни // Вестник кооперации.* – 1914. – № 6-7.
61. *Горно-заводское дело.* – 1915. – № 5.
62. *Известия Киевской городской думы.* – 1915. – № 7.
63. *Корелин А.П., Шаццлло К.Ф. П.А. Столыпин. Попытка модернизации сельского хозяйства России // Судьбы российского крестьянства.* – М., 1996.
64. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1915. – 4 июня.
65. *Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.* – Стб., 1841.
66. *Известия Особого совещания по продовольственному делу.* – 1916. – № 29.
67. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1916. – № 16-20.
68. *Вестник сахарной промышленности.* – 1915. – № 5.
69. *Черниговская земская неделя.* – 1915. – 13 марта.
70. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 16 июня.
71. *Киевская земская газета.* – 1916. – 12 авг.
72. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 16 июня.
73. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1916. – № 16-20.
74. *Русские ведомости.* – 1916. – 28 нояб.
75. *Киевская земская газета.* – 1916. – 19 авг.
76. *Экономическая жизнь Подолши.* – 1916. – № 8-9.
77. *Шапошнікова Н.О. Вказ. праця.*
78. *Сердюк О.В. Біженці в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск IV.* – К., 2002.
79. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 6 окт.
80. *Киевская земская газета.* – 1915. – 20 марта.
81. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1916. – № 12.
82. *Вестник русско-американской торговой палаты.* – 1916. – № 9.
83. *ЦДА України.* – Ф.2161. Оп.1. – Спр.155.
84. *Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России.* – М., 1960.
85. *Киевская земская газета.* – 1916. – 8 нояб.
86. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1917. – № 3-5.
87. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
88. *Известия Харьковской думы.* – 1917. – №1-3.
89. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1915. – 26 нояб.
90. *Промышленность и торговля.* – 1916. – №44.
91. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
92. *Промышленность и торговля.* – 1916. – №44.

